

**Lelewaning Basa Lan Dialektika Kasetyaning Satriya Sajroning Naskah Rama Versi Madura
(Aspek Stilistik)**

Rima Susanti

Pendidikan Bahasa Daerah, FBS, UNESA (Cute.Nawai@gmail.com)

Abstrak

Salah sawijine wujud teks sastra yaiku naskah. Naskah mujudake manivestasi lan investasi tumrap uripe manungsa. Naskah nyimpen maneka warnane kapribaden sawijining bangsa tartamtu. Salah sawijining naskah kang nggambarake kapribaden bangsa Indonesia yaiku *Naskah Rama Versi Madura*, sabanjure dicekak dadi NRM. Adhedhasar struktur Naskah kang diteliti, nuduhake yen NRM nggunakake lelewaning basa. Pangripta NRM nggunakake lelewaning basa sing bisa nyengkuyung *fungsi* artistik naskah kanggo mujudake aspek dialektis. NRM ngandhut aspek dialektika kasetyaning satriya, kang bisa dideleng saka paragaIndrajit lan Wibisana.

Adhedhasar jlentrehan mau, bisa dijupuk telung underan panliten, yaiku : 1) Kepriye strukture NRM? 2) Kepriye lelewaning basa kang dumunung sajroning NRM? 3) Kepriye wujud dialektika kasetyaning satriyaing sajroning NRM?. Underaning panliten mau nuwuhake telung tujuwan panliten, yaiku kanggo : 1) Ngandharake strukture NRM? 2) Ngandharake lelewaning basa kang dumunung sajroning NRM? 3) Ngandharake wujud dialektika kasetyaning satriyaing sajroning NRM. Panliten iki diajeb bisa menehi paedah arupa : 1) Tumrap Ilmu Filologi : Panliten iki menehi sumbang sih marang jagading ilmu Filologi, yaiku bisa menehi sumbang sih arupa kawruh ngenani lelewaning basa lan dialektika kasetyaning kesatriya, amarga panliten ngenani stilistika sajroning naskah iku isih arang banget ditindakake. 2) Tumrap Panliti: Panliten iki bisa nambahi kawruhe panliti ngenani piwulangan kang ana sajroning NRM, bisa mangerteni lelewaning basa kang sumimpen ing NRM. Kejaba iku panliten iki diajab bisa nambahi pengalamane panliti supaya bisa ngrembakakake ilmune, mligine ing babagan Filologi. 3) Tumrap Pamaos : Panliten iki bisa nambahi kawruhe para pamaos ngenani filologi, mligine ngenani NRM. Saliyane iku panliten iki uga bisa nepungake lan mangerteni teks NRM.

Metode sing digunakake yaiku metode *deskriptif comparatif*, kanthi objek arupa NRM. Instrumen utamane yaiku panliti iku dhewe. Sumber datane arupa tetembungan kang nuduhake kahanan lan paraga sajroning NRM. Data panliten diklumpukake kanthi cara inventarisasi naskah, maca naskah, lan *study pustaka*. Data sing wis nglumpuk ditransliterasi kanthi nggunakake pedoman aksara Jawa.

Asiling panliten nuduhake strukture NRM kang nggunakake puitika tembang macapat. Ewa semana, ora kabeh tembang macapat sing digunakake iku trep klawan paugeraning tembang. Ana saperangan tembang kang ora laras klawan paugeran. Tembang sing paling akeh ngalami kakliruwan yaiku tembang Dhandhanggula. Tembang Dhandhanggula ngalami kakliruwan paling akeh ing pada katelu, yaiku ing bab guru swara. Kudune gatra katelu dipungkasi klawan vokal /e/, nanging nyatane malah dipungkasi klawan vokal /i/. NRM mujudake naskah tunggal kang kawangun saka 9 pupuh (227 pada). Lelewaning basa sing onja sajroning NRM yaiku Tembung Garba, Tembung Wancahan, lan Purwakanthi. Tembung-tembung kasebut digunakake supaya bias njangkepi guru wilangan utawa guru swara. Saliyane iku anane lelewaning basa bias nggampangake pangripta kanggo medharake isi crita lan nggawe pamaos sarujuk klawan idene pangripta. Lelewaning basa minangka jembatan kanggo nuwuhake *paradigma* dialektis sajroning NRM. Dadi, bisa didudut yen lelewaning basa iku sarana pambangun dialektika kasetyaning satriyaing NRM. Aspek dialektis kang onja yaiku nalika Wibisana mutusi kanggo mbelani bebener lan keadilan. Wibisana lila ninggalake Negara lan sedulure kang nindakake kaluputan. Semana uga klawan Indrajit kang mbelani ramane masiya natonine atine ibune.

Tembung pepenget: naskah, filologi, lelewaningbasa, dialektika.

A. PURWAKA

Reriptan sastra mujudake papan panggonan kanggo nyimpen isi pikirane para winasis ing babagan sastra, panyengkuyung maneka warnaning kabudayan ing jaman mbiyen. Para panyerat ngandharake pamikirane ngenani bab-bab tartamtu sing gegayutan karo panguripan ing jaman mbiyen. Lumantar reriptan sastra, para pamaos bisa mangerteni kaya ngapa cara urip lan budaya sing tuwuh lan ngrembaka ing jaman mbiyen.

Salah sawijine wujud saka teks sastra yaiku naskah. Naskah mujudake manivestasi lan investasi tumrap uripe manungsa. Naskah nyimpen maneka warnane kapribaden sawijining bangsa tartamtu. Sing dimaksud naskah yaiku sakabehing wujud tulisan tangan tinggalane para sesepuh, sing kaserat sandhuwuring kertas, lontar, kulit kayu lan rotan (Djamaris, 2002:1).

Nalika pangripta nulis sawijining reriptan sastra naratif, panjenengane mesthi nduweni ciri khas utawa gaya tartamtu kanggo medharake isi crita. Gaya pancarita pangripta kasebut ana sing diwujudake kanthi dialektis

lan nggunakake lelewaning basa sing nambahi kaendahaning riptan sastra. Saliyane bisa menehi efek estetis, lelewaning basa bisa mbiyantu pangripta kanggo mbangun kahanan sing dikarepake sajroning riptan sastra.

Sajroning ilmu filsafat sastra, dialektika bisa ditegesi minangka *proses* pangrantaming pamawas saka paraga-paraga ing riptan naratif (Endraswara, 2012:74). Sajroning dialektika, unsur siji ora kudu nyawiji klawan unsur liyane. *Individualitas* kadhang kala malah kudu diketokake, supaya panggambaran watak saben-saben paraga bisa ketara kanthi cetha. Panggambaring watak sing saya cetha mau saya nyengkuyung anane aspek dialektika sajroning riptan sastra.

Salah sawijining naskah kang nggambarake *proses* mau yaiku *Naskah Rama Versi Madura*, sabanjure dicekak dadi NRM. NRM ngandhut aspek dialektika kasetyaning satriya, kang bisa dideleng saka paraga Kumbakarna, Indrajit, lan Wibisana. Kanggo nyengkuyung aspek dialektis mau pangripta NRM nggunakake lelewaning basa sing bisa nyengkuyung *fungsi* artistik naskah kasebut. Dialektika yaiku proses pangrantaming pamawas tumrap paraga, wewatakan, lan sapiturute sajroning riptan. Lelewaning basa mujudake sawijining teknik sing digunakake dening pangripta supaya aspek dialektis ing NRM luwih krasa.

NRM nyeritakake kaprawiran, kasetyan, lan katresnane satriya minangka paraga. Ewa semana, sing bakal dadi punjer parembungan iki yaiku kasetyaning satriya paraga tartamtu. Para satriya sajroning NRM mau saguh mbela negarane lan mbelani bab-bab sing dianggep bener. Satriya sing nduweni kasetyan sing gedhe ing antarane yaiku Indrajit lan Wibisana. Indrajit saguh mbelani kanjeng rama lan negarane, senadyan bapak lan ratune mau salah. Indrajit saguh nglabuhi ramane kang atase ratu amarga Indrajit nduweni pangabekti sing gedhe marang bapake minangka pangeran pati. Wibisana setya marang Rama, amarga Wibisana nganggep Rama iku bener lan musuhi kakangane dhewe minangka ratu kang dianggep kliru.

Senadyan kaca kasijine ilang, nanging NRM isih bisa diwaca kanthi cetha. Basa sing digunakake yaiku basa Madura kanthi cengkok Jawa. Aksara sing digunakake yaiku aksara Jawa. Saben sakaca umume ana 13 gatra, nanging uga ana sing luwih utawa kurang saka iku. NRM nggunakake puitika tembang macapat. Jinis tembang sing digunakake yaiku Dhandhanggula (Artate), Sinom, Pangkur, lan Asmaradana (Kasmaran). Tembang Dhandhanggula ana 3 pupuh, tembang Sinom lan Pangkur ana 2 pupuh, dene tembang Asmaradana amung ana sapupuh.

Panliten iki nduweni ancas kanggo nlti kaya ngapa gaya pancarita lan basa sing digunakake dening pangripta

iku bisa narik kawigatene pamaos. Gaya pancarita lan wernaning basa bisa nuwuhake anane dialektika saka paraga-paragane. Dialektika bisa nambahi efek retorika sing luwih apik, saliyané iku makna lan filsafat sing dipikolehi bisa luwih jeru.

Miturut Purnomo (2007: 21), mudheng orane pamaos marang teks kang ditliti amung bisa kawujud yen katindakake suntingan tumrap naskah. Nyunting teks ateges gawe benere tembung-tembung sing kliru sajroning naskah. Suntingan teks ditindakake supaya isi teks bisa dipertanggung jawabake kanthi cara ilmiah, nanging ing panliten iki ora bakal dicawisake suntingan teks. Suntingan teks NRM wis tau diterbitake dening mahasiswa Unair, Mardhayu W ing taun 2008 kang nlti NRM luwih dhisik.

Adhedhasar andharan mau bisa dimangerteni yen NRM mujudake naskah sing apik kanggo ditliti. Panliten tegese pamacan kritis kanthi pamerakan ilmiah. Seratan iki mujudake panliten kang nduweni ancas kanggo nlti kaya ngapa gaya pancarita lan lelewaning basa sing digunakake dening pangripta, bisa narik kawigatene pamaos. Gaya pancarita lan lelewaning basa bisa nuwuhake anane dialektika tumrap para paragane. Dialektika bisa nambahi efek estetis, mligine puitika sing luwih apik, saliyané iku makna lan filsafat sing dipikolehi bisa luwih jeru.

NRM bakal ditliti kanthi pranatan Filologi arupa struktur naskah, ancangan stilistika kang munjer ing babagan lelewaning basa lan dialektika kasetyaning satriya. Stilistika yaiku salah sawijining peranan saka ilmu kabasan kang menehi daya pangaribawa marang efek estetise riptan sastra. Anane stilistika dimaksudake kanggo njlentrehake sawijining bab kang ing jagading kasusastran umume digunakake kanggo njlentrehake gegayutan antarane basa klawan fungsi artistik lan maknane (Nurgianto, 2000:279).

B. METODHE

Metode bisa diarani cara kanggo nggarap sawijining bab kang nduweni sistem supaya bisa nggampangake anggane nindakake sawijining panliten tartamtu kanggo nggayuh ancas tartamtu. Panliten iki kalebu panliten *deskriptif komparatif*, yaiku panliten kang data-datane arupa tembung-tembung utawa konsep lan dudu arupa angka kang dibandhingake klawan objek liya. Deskriptif yaiku panliten kang nggambarake asil panliten kanthi cara njlentrehake, dene comparative yaiku mbandhingake.

Data kang dikumpulake sajroning panliten kualitatif wujud arupa tembung-tembung, gambar, lan dudu angka. Panliten iki gegayutan klawan interpretasi lan upaya kanggo ngandharake makna sajroning objek panliten kang dirembug. Ancangan kualitatif mujudake jinising panliten kang nganalisis isi, ngandharake isi kang ditengenake.

Ancangan kualitatif mujudake jinising panliten kang nganalisis isi, ngandharake isi kang ditengenake.

Sumber data sing digunakake sajroning panliten iki ana 3, yaiku Naskah Rama Versi Madura, Epos Ramayana, lan Wayang Purwa Mawa Carita. Sumber data utama sajroning panliten iki yaiku NRM minangka koleksi Musium Mpu Tantular, Sidoarjo kanthi nomer inventaris 200.19. M, 5995/29. Metrum tembang kang digunakake yaiku Sinom, Pangkur, Asmaradana, lan Dhandhanggula. NRM ditulis mawa aksara Jawa, nggunakake basa Madura, lan bahane saka kertas.

Data mujudake sejatining objek sing bakal dititingi. Sajroning ilmu sastra, data sing digunakake arupa reiptan sastra utawa naskah (Herawati, 2010:35). Data saka panliten iki awujud sekabehane tembung-tembung, ukara lan simbol-simbol sajroning NRM kang ngandhut lelewaning basa lan piwulang ngenani dialektika kasetyaning satriya.

Trap-trapan kang ditindakake kanggo nglumpukake data ing panliten iki yaiku kanthi *inventarisasi* naskah, maca NRM, lan *study pustaka*. Trap-trapan kanggo nganalisis naskah ditindakake kanthi cara maca NRM, transliterasi, deskripsi naskah, panglumpuking data, pangolahing pata, lan menehi dudutan.

C. ANDHARAN

1. Struktur Naskah

Srtuktur NRM kasusun dadi siji awujud buku. Sakabehe bab sing ana gandheng cenenge klawan struktur naskah bakal diandharake ing ngisor iki.

a. Irah-irahan NRM

Irah-irahan NRM iki ora katulis kanthi cetha sajroning teks, nanging saka critane bisa dimangerteni yen naskah kasebut isine ngenani Rama. Minangka bukti, bisa kawawas saka cuplikan ing ngisor iki.

Yin sembadha ikar sajeng aji
penat karya twi ing gagana
sri rama akarsa turi (A. I. 6. 3)
yin sambadhi pakolun
lenghengnga kintun dana mangken
garudha mahah bira
yan punika rawu
dhadhus papayuning bala
nengge dhadhya saka jengng ira mangkin
kang ana winging wadya

*Yen isa kang sajake diajeni
kesel tawa tinawa ing langit
sri rama kepengin nuturi
yen paduka bisa
kirim donga dene mengko*

*garugha malah seneng
yen mengko teka
dadi payunge prajurit
dadi ngenteni ana ing ngarep
sing ana ing mburi*

Basa kang digunakake yaiku basa Madura, Kawi, Sansekerta, Melayu, lan Basa Arab. Mula, kanggo mbedakake antarane naskah siji lan liyane sing ngandhut crita kang padha, panliti menehi irah-irahan *Naskah Rama Versi Madura* utawa dicekak dadi NRM.

b. Panulis Naskah

Panulis NRM ora bisa dimangerteni kanthi cetha. Perangan ngarep naskah utawa samak, lan manggala uga ora ditemokake cuplikan kang nuduhake jeneng utawa asal-usul pangripta kanthi cetha. Kolofon naskah iki uga amung njlentrehake kanthi samar ngenani pangripta NRM.

Pangapurah kiyahi nyahi
Sang Isun akntuna kên putra
Sampiyen, anyuhun sêmbah
Puji lan baksi, anyu
hun sabappi (A. IX. 1)
*Pangapuranen aku kyai lan nyai
aku anak ragil
sampeyan, anyuhun sembah
puji lan bakti,
nyuwun pangapunten*

Pupuh ing ndhuwur minangka bukti yen panulis NRM iku ora diandharake kanthi cetha. Amung diandharake yen panulise minangka anak saka sawijining Kyai Nyai ing dhaerahe. Panulis nyuwun embah puji lan bakti, uga nyuwun pangapura marang Kyai Nyai minangka ibune.

c. Wektu Panulisan

Umur NRM ora diandharake kanthi cetha. Kira-kira NRM ditulis nalika Islam wis ngrasuk ing tanah Jawa lan wis nyebar teka Madura.

Pangapurah kiyahi nyahi
Sang Isun akntuna kên putra
Sampiyen, anyuhun sêmbah
Puji lan baksi, anyu
hun sabappi (A. IX. 1)
*Pangapuranen aku kyai lan nyai
aku anak ragil
sampeyan, anyuhun sembah
puji lan bakti,
nyuwun pangapunten*

Tembung kiyahi amung digunakake kanggo ngarani pawongan kang dianggep mumpuni ing babagan agama Islam. Tembung nyahi, nuduhake yen sing dikarepake iku wong wadon. Dadi bisa dimangerteni yen kiyahi nyahi mujudake sesebutan kanggo bojone Kyai kang mumpuni ing babagan agama.

d. Ukurane NRM

Naskah Rama Versi Madura ditulis ing kertas dluwang blawur warna coklat.

Tabel 4.1 : Ukurane Naskah

Ukuran	Katrangan
Dawane Naskah	18,5 cm
Ambane Naskah	14 cm
Kandele Naskah	1 cm
Margin ndhuwur	2,5 cm
Margin ngisor	3 cm
Margin kiwa	3,5 cm
Margin tengen	1 cm
Jarak saben gatra	Kira-kira 0,5 cm

Kaca kasiji NRM iki ilang, saengga ora bisa dingerteni pira cacahé gatra ing kaca kasiji. Kaca kaloro ana sanga gatra, kaca katelu ana 10 gatra, kaca kapapat ana 13 gatra, kaca kalima lan sateruse ana 14 gatra ing saben-saben kacane.

e. Seratane Naskah

Naskah Rama Versi Madura isih awujud tulisan tangan asli. Aksara sing digunakake yaiku aksara Jawa.

f. Wujudé Naskah

Kaya kang wis diandharake, NRM kawangun saka 82 kaca utawa 41 lembar. Naskah Rama Versi Madura diwiwiti saka kaca kaloro jalaran kaca kasiji ilang nganti kaca 82. Kaca pungkasané ora pati genah amarga wis rusak lan mrepel, nyebabake ora bisa diwaca kanthi pener. Naskah iki nggunakake sistem puitika tembang macapat.

Naskah Rama Versi Madura kaperang dadi 9 pupuh (227 pada) sakabehe pada kang dumunung ing Naskah Rama Versi Madura bakal diandharake ing ngisor iki:

Tabel 4.2 : Jinising Pupuh

No	Pupuh	Jinise Tembung	Cacahé Pupuh
----	-------	----------------	--------------

1.	Pupuh 1	Artati (Dhandhanggula)	26 pada
2.	Pupuh 2	Pangkur	26 pada
3.	Pupuh 3	Artati (Dhandhanggula)	44 pada
4.	Pupuh 4	Sinom	17 pada
5.	Pupuh 5	Pangkur	18 pada
6.	Pupuh 6	Kasmaran (Asmaradana)	17 pada
7.	Pupuh 7	Artati (Dhandhanggula)	68 pada
8.	Pupuh 8	Sinom	9 pada
9.	Pupuh 9	Artati (Dhandhanggula)	1 pada

g. Basane Naskah

Basa nduweni pardah tartamtu tumrap panliti. Basa bisa dadi pandome pamaos kanggo ngira-ira kapan naskah iku ditulis, ing ngendi naskah iku ditulis, lan kabudayan apa wae kang ana banjur menehi daya pangaribawa marang basa sing digunakake pangripta. Saliyane iku basa uga nduweni paedah tumrap karya sastra. Basa mujudakae sarana tumrap pangripta kanggo ngandharake kekarepane supaya dimangerteni pamaca. Basa kang endah bisa nguatake karya sastra supaya mancep ing angen-angene pamaca.

Basa kang digunakake sajroning NRM yaiku Basa Jawa Madura, basa sansekerta, basa melayu, lan basa Arab. Pangripta nggunakake basa sing maneka warna, iku mbuktekake yen pangripta nduweni wawasan sing jembar ing babagan basa.

2. Lelewaning Basa sajroning NRM

a. Larasing Tembung

Tembang Macapat nduweni paugeran tartamtu supaya bisa dibedakake klawan tembang dolanan lan tembang- tembang liyane . Paugeran tembang macapat

yaiku anane guru gatra , guru swara, lan guru wilangan. Guru gatra yaiku cacahé gatra saben sapada. Guru swara yaiku dhong dhingé swara ing saben – saben pungkasané wanda. Guru wilangan yaiku cacahé wanda ing saben gatra. NRM kawangun saka patang tembang, yaiku tembang Dhandhanggula, Pangkur, Sinom, lan Asmaradana, saka kapapat tembang mau, sing paling akeh ngalami kakliruwan yaiku Tembang Dhandhanggula. Kakliruwan sing paling akeh ana ing gatra katelu. Gatra katelu kudune dipungkasi klawan vokal /e/, nanging nyatané malah dipungkasi klawan vokal /i/. Bab kasebut disebabake amarga sistem fonologi Basa Madura beda klawan sistem fonologi Basa Jawa.

Miwah ya nyarita sèppalih (9i/10i)
sang indrajit, pejjèdhi ramma (9a/10a)
mêngkona wowussên niki (8i/8e)
dhan sang sri ramah mayun
tandra mana puja indrajit
kênna wau nning kiwa
katiga wos sampung
kang ramma maksi ludhira
malèssana lawann astra nitèng ratri
ramma tan inènn ingngara (8a/7a) (A. VII. 62)

*Nyritakake separo cerita maneh ngenani
sang indrajit dipateni rama
kaya ngono kuwi pupusen iki
banjur sang sri rama kersa
banjur manah indrajit
kan lagi dedunga
kena ing lengen kiwa
katelune wis sampe
kang rama ndelok getih
males karo senjata astra ing tengah wengi
rama ora ngenteni*

Kakliruwan saka tembang dhandhanggula ing dhuwur ana papat. Kakliruwané ana ing gatra kasiji, kaloro, katelu lan kasepuluh. Gatra kasiji lan kaloro ngalami kakliruwan sing padha yaiku ing babagan guru wilangan. Gatra kasiji kudune kawangun saka 10 wanda. Semono uga klawan gatra kaloro. Tembang ing dhuwur nuduhake yen gatra kasiji lan kaloro amung kawangun saka 9 wanda, dadi isih kurang sawanda. Sawalike, cacahé wanda ing gatra kasepuluh ngluwahi paugeraning tembang. Miturut paugeran, cacahé wanda ing gatra kasepuluh ana 7 nanging nyatané ana 8 wanda ing gatra kasepuluh. Dene gatra katelu kudune dipungkasi klawan vokal/e/,nanging ing dhuwur iku malah dipungkasi klawan /i/.

b. Sasmitaning Tembang Macapat

Sakabehing tembang mesthi nduweni tetenger sing beda-beda. Tetenger utawa sinebut sasmitane tembang , yaiku tembung- tembung sing nglambangake tembang kasebut. Saliyane iku , saben- saben tembang nduweni watak tartamtu kanggo nyangkuyung crita sajroning reriptan sastra. Tembang ora bisa digunakake kanthi sakepenake dhewe, kudu laras klawan paugeraning tembang.

1) Tembang Artati (Dhandhanggula)

Dhandhang (ndhandhang), tegesé ngajab, ngarep-arep, mujekake. Kunandhang, tegesé kepingin banget, kangen banget. Tembang dhandhanggula tegesé tembang kan ngajab memanis, kang ngarep-arep becik, lan mujekake becik. Mula saka iku, tembang dhandhanggula mathuke dienggo medharake kawitan cerita, digunakake ing bebuka utawa panutupe crita.Tembang dhandhanggula mau panggone ana ing pupuh wiwitan pada kasiji.

Mapan talyan saking patik kaji
kang minangka bajra manggali prang
lumampah ing karya jêni
saner wangsa ing ngalun
asantakah kangng rama angling
lan kaki angjur ringngi
kang mattowah cucu
nadyan pêjjah sêdhhengngang
banda yudhah satata wus anêm makti
têkka bra dhanya kring nyat (A. I. 2)

*Manggoni papane kawula panjaga
minangka tombok mangalaning perang
mlaku kaya-kaya bisa nyigar
cahyane leluhur ana ing abdi
nalika bapake matur
anak kudu ngrungokake
para anak turune padha metu
senadyan mati kabeh
ing perang tanpa sanjata wis tansah sidhem
nyenyet mukti
teka cahya saka bawana*

Tembung kang kacetak miring kasebut nuduhake arane pitutur ngenani kuwajibane anak kang kudu ngrungokake nalika dituturi bapakne. Salaras klawan pamawase Patmosoekotjo yen tembang Dhandhanggula mathuke dienggo medharake pitutur. Jaman ndhisik, reriptan sastra dianggep minangka papadhang saka jegading kebodohan. Dadi pitutur lan piwulangan luhur sajroning reriptan sastra iku mesthi didadekake pathokan kanggo nindakake kabecikan lan pitutur luhur. Tujuwane supaya wong-wong kang maca lan ngrungokake padha

nglakoni tumindak sing becik ing sakabeh
(Patmosoekotjo, 1995: 152).

2) Tembang Pangkur

Tembang Pangkur watake sereng utawa nesu. Mathuke kanggo crita kang ngemu surasa sereng. Yen dicakake ing crita kang ngemu pitutur uga kudu pitutur kang sereng, gandrung ya gandrung kang sereng, gandrung-gandrung kapingrangu. Lumrahe uga kanggo nyritakake perang.

*Cinabut derah hunaman
kang jamparing pangenutu kakênning
dhdhani indrajit balur
mêtto rah sang anum
ngamin wraksa angnetik jaran pnutun
ing rata sawusya pêjja
indrajit lomumpatt aglis (A. IV. 16.)
Cinabut dening anoman
jemparing kang nutu kena ing
dhadhane indrajit balur
metu getihe sang anoman
njupuk kayu anggitik jaran panuntun
ing lemah banjur matti
indrajit banjur age-age mencolot*

Tembang Pangkur mau nyritakake perange Indrajit klawan Anoman. Salaras klawan watake tembang macapet kang sereng, tembang Pangkur ing ndhuwur uga nyritakake perang. Tembung kang nuduhake sasmitane tembang Pangkur ora ditemoni sajroning NRM. Tembang Pangkur sajroning NRM amung bisa ditengeri saka watake tembang lan paugeran tembang kaya dene guru wilangan, guru swara, lan guru gatra.

3) Tembang Sinom

Tembung Sinom asale saka si+enom. Watake tembang Sinom yaiku grapyak lan renyah. Tembang Sinom mathuke dienggo sesorah utawa crita kang ngemu pitutur. Sasmitane tembang Sinom yaiku nom (anom, enom), taruna, mudha, srinata, pangrawit, logondhang (patmosoekotjo, 1995: 61).

*Sakalah atilar puja
dhadhde krudha sangng indrajit
mêdhal saking pamêlengan
saha pêttak gomra kandhi
gunjeng kang kisma giri
metto kang murdha tatêlluh
ing gala gamberinggar
ngengge saking tawang grami
rinduh dhahat, akêtter dhiwah awangsa (A. IV. 7)
Sakala ninggalake anggona ndonga*

*dadi nesu sang indrajit
metu saka papan pamelangan
lan mbengok gumuruh kaya
ngguncang kang gunung-gunung
metu endhase kang cacah telu
sang senapati gembringgang
ngengge dudul saka langit
rame banget dikiter dening dulure dhewe*

Tembang Sinom mau nuduhake kahanan sing rame. Para warga Alengka padha surak-surak kanggo amarga Indrajit maju perang lawan Rama. Salaras klawan watake tembang Sinom sing grapyak lan renyah, tembang Sinom ing ndhuwur uga nuduhake semangate warga Alengka sing makantar-kantar lan rame.

4) Tembang Asmaradana

Tembang Asmaradana asale saka tembung asmara (sengsem) + dahana (geni) kang tegese kobar dening geni asmara, atine kobar dening rasa sengsem marang rasa tresna (Padmosoekotjo, 1979: 82). Watake tembang Asmaradana yaiku sengsem, prihatin, sedhih, kingkin. Tembang Asmaradana iki mathuke dienggo nyritakake crita kang isine nawung asmara, gandrung-gandrung kapingrangu.

*Yata sang sri rama aglis
mring (?) nihara lasmana
dhan sang sri aris jowusi
nutur sujar wibesana
sawatekkeng senjara
dhan sang sri mapan kalangkung
pangandheli mring sang aryya (A. VI. 4)
Yaiku sang sri rama age-age
mara ing lesmana iku
banjur sang sri rama sabar ngrungokake
wibisana omong nuturi
sawataking senjata
banjur sang sri luwih ayem
menehi pangandel marang sang arya*

Gatra katelu lan kapapat nuduhake yen Arya wibisana nuturi Sri Rama, ngenani kadigdayan senjatane musuh supaya ora nganggep entheng musuhe. Wibisana prihatin yen Rama dadi ora sabaran lan congkak amarga lagi nandang kapang marang Sinta. Gatra kaenem lan kapitu nuduhake yen Arya Wibisana nuture Rama supaya kendel. Wibisana omong, senadyan musuhe iku sekti mandraguna, nanging musuh kasebut nduwe pengapasan sing bisa digunakake Rama supaya menang.

c. Tembung Wancahan

Tembung Wancahan umume diarani tembungf cekakan utawa tembung tugelan, yaiku tembung kang dibuwang saperangan wandane. Carane mancah tembung iku ana limang warna, yaiku : a) Mbuwang perangan ngarep, b) Mbuwang perangan mburi, c) Mbuwang perangan tengah, d) Mbuwang perangan ngarep mburi, e) Tanpa wewaton (Padmosoekotjo, 1979:). Tembung Wancahan sajroning NRM bakal dianalisis miturut cara-carane mancah, kaya ing ngisor iki ;

1) Mbuwang Perangan Ngarep

Tembung sing diwancah ing ngisor iki dumadi saka tembung lingga kang diilangi wanda ngarepe.

- 1) Sang Indrajit *tosipun* (A. I. 4. 4)
- 2) gigir sagara *gung* (A. III. 42. 7)
- 3) Ngange busana *rum* (A. VII. 24. 7)

Tembung *tosipun* ing cuplikan 1) mujudake tembung wancahan kang asale saka tembung sejatosipun. Tembung sejatosipun diilangi rong wanda ing perangan ngarepe. Dene ing cuplikan 2) sing mujudake tembung wancahan yaiku tembung *gung*. Tembung *gung* asale saka tembung agung kang wanda kapisane diilangi. Semana uga klawan cuplikan 3) tembung *rum* yaiku tembung wancahan kang asale saka tembung arum.

2) Mbuwang Perangan Mburi

Tembung sing kacetak miring ing ngisor iki mujudake tembung wancahan. Tembung wancahan ing ngisor iki dumadi saka tembung lingga kang diilangi wanda mburine.

- 4) Sira *anum* miri pantes kaki (A. I. 3. 1)
- 5) *mang* ing tasi langkung (A. I. 8. 7)
- 6) Rama wisa *nir* hastra (A. I. 15. 10)

Anum ing cuplikan 4) yaiku jeneng salah sawijine paraga ing NRM. Anum dumadi saka Anuman kang diilangi wanda pungkasane kanggo njangkepi guru wilangan. Tembung wancahan kang dumunung ing cuplikan 5) yaiku tembung *mang*. Tembung *mang* asale saka tembung mangkana kang dumadi amarga diilangi rong wanda pungkasane. Dene ing cuplikan 6) sing mujudake tembung wancahan yaiku tembung *nir*. Tembung *nir* asale saka tembung nira kang diwancah kanthi ngelongi vokal pungkasane.

3) Mbuwang Perangan Tengah

Tembung sing kacetak miring ing ngisor iki mujudake tembung wancahan. Tembung wancahan ing ngisor iki dumadi saka tembung lingga kang diilangi wanda tengaehe.

- 7) *Mang* pinutra, mantre wanara prasami (A. I. 18. 9)
- 8) Lesmana awungu *sira* (A. II. 2. 1)
- 9) Maru *para* apurun (A. III. 1. 7)
- 10) Irikangng sang indrajit mara *glis* (A. III. 12. 1)

Tembung *mang* ing cuplikan 7) mujudake tembung wancahan kang asale saka tembung marang. Tembung marang diilangi sawanda ing perangan tengaehe. Tembung wancahan kang dumunung ing cuplikan 8) yaiku tembung *sira*. Tembung *sira* asale saka tembung sarira kang diwancah kanthi diilangi wanda tengaehe. Tembung *para* ing cuplikan 9) mujudake tembung wancahan kang asale saka tembung pakenira. Tembung pakenira diwangsal kanthi cara diilangi wanda tengaehe. Dene ing cuplikan 10) sing mujudake tembung wancahan yaiku tembung *glis*. Tembung *glis* asale saka tembung gelis kang diilangi vokal tengaehe. Sajroning NRM ora ditemoni tembung wancahan sing dumadi sarana mbuwang wanda perangan ngarep lan mburi lan tanpa wewaton.

d. Tembung Garba

Sandi asale saka basa Jawa Kuna kang tegese gandheng. Garba asale saka tembung garban kang tegese sesambungan, reraketan. Tembung Garba (Sandi) yaiku reraketan utawa gegandhengane tembung loro kang banjur suda gunggunging wandane. Tembung garba digunakake kanggo ngakali supaya tembang sing diripta bisa trep klawan guru wilangane. (Padmosoekotjo,). Sajroning NRM akeh ditemoni tembung garba kaya ing ngisor iki.

- 11) Tyas wu sera meppek *baling* tawang (A. I. 1. 1)
- 12) *Mring* anglangka ruwuh (A. I. 1. 7)
- 13) Sang Rahwana kari menggaha *tirtaksi* (A. I. 4. 9)
- 14) *Arsaru* saking tawang (A. I. 5. 10)

Tembung *baling* ing cuplikan 11) nuduhake tembung garba kang asale saka tembung bali+ing. Tembung kasebut ngalami persandian antarane vokal /i/ lan vokal /i/, saengga panggah dadi vokal /i/. Tembung garba kang dumunung ing cuplikan 12) yaiku tembung *mring*. Tembung kasebut asale saka tembung mara+ing. Tembung kasebut ngalami persandian antarane vokal /a/ lan vokal /i/, saengga dadi vokal /e/. Tembung *mring* ngalami kakliruwan, sing bener yaiku tembung mreng. Tembung *tirtaksi* ing cuplikan 13) asale saka tembung tirta+aksi. Tembung kasebut ngalami persandian antarane vokal /a/ lan vokal /a/, saengga panggah dadi vokal /a/. Tembung garba kang dumunung ing cuplikan 14) yaiku tembung *arsaru*. Tembung kasebut asale saka tembung arsa+saru. Wanda sa ing perangan ngarep lan mburi tembung kasebut didadekake siji banjur dadi tembung arsaruru.

e. Purwakanthi

Purwakanthi kawangun saka tembung purwa kang tegese kawitan lan tembung kanthi kang tegese ginandheng. Purwakanthi yaiku rerakitane aksara, wanda, utawa tembung kang digandheng ing ngarep, banjur disebutake maneh ing mburi. Purwakanthi kaperang dadi telu, yaiku purwakanthi guru swara, purwakanthi guru

sastra, lan purwakanthi guru basa (lumaksita) (Padmosoekotjo, 1995: 129).

1) Purwakanthi Guru Swara

Purwakanthi Guru Swara yaiku purwakanthi kang nunggal swara. Purwakanthi guru swara akeh ditemoni ing tembang macapat, semana uga ing NRM.

- 15) Sawargah saking inguni (A. I. 1. 3)
- 16) Samadhaya sampunni sami (A. I. 1. 5)
- 17) Saka hikang paksi jawi wiyat (A. I. 8. 2)
- 18) Sawus ira sihi mring sang Sri (A. I. 8. 5)

Cuplikan ing ndhuwur nuduhake anane purwakanthi guru swara kang nyengkuyung kaendhane tembang macapat. Purwakanthi guru swara kang dumunung ing cuplikan 15) yaiku tembung *sawargah* lan *saking* kang nunggal swara sa. Cuplikan 16) uga nuduhake anane purwakanthi guru swara, yaiku anane tembung *samadhaya* lan *sampunni* kang nunggal swara sa. Cuplikan 17) nuduhake anane purwakanthi guru swara, yaiku anane tembung *jawi* lan *wiyat* kang nunggal swara wi. Purwakanthi guru swara kang dumunung ing cuplikan 18) yaiku tembung *sawus* lan *sang* kang nunggal swara sa.

2) Purwakanthi Guru sastra

Purwakanthi Guru Sastra yaiku purwakanthi kang nunggal sastra (aksara). Purwakanthi guru swara akeh ditemoni ing tembang macapat, semana uga ing NRM.

a) Purwakanthi (c)

- 19) Pan reh ruh ca nit caca (A. III. 3. 10)

Ukara ing cuplikan 19) *Pan reh ruh ca nit caca*, ngandhut konsonan (c) kang nguatake ukara kasebut dadi ukara sing endah lan narik kawigaten. Konsonan (c) kalebu konsonan kang arang ditemoni ing NRM.

b) Purwakanthi (k)

- 20) Saka hikang paksi jawi wiyat (A. I. 8. 2)
- 21) Kubeng kang pakukutan (A. I. 12. 6)
- 22) Ulienna kaki kang ing magiri (A. II. 11. 2)
- 23) Kang rincang kayu langkong (A. III. 4. 4)

Ukara ing cuplikan 20) *Saka hikang paksi jawi wiyat*, ngandhut konsonan (k) mula kalebu purwakanthi guru sastra (k). Anane konsonan (k) nguatake ukara ing cuplikan 20) dadi ukara kang endah lan narik kawigaten. Ukara ing cuplikan 21) *Kubeng kang pakukutan*, ngandhut konsonan (k) mula kalebu purwakanthi guru sastra (k). Anane konsonan (k) nguatake ukara ing cuplikan 21) dadi ukara kang endah lan narik kawigaten. Ukara ing cuplikan 22) *Ulienna kaki kang ing magiri*, ngandhut konsonan (k) mula kalebu purwakanthi guru sastra (k). Anane konsonan (k) nguatake ukara ing cuplikan 22) dadi ukara kang endah lan narik kawigaten. Ukara ing cuplikan 23) *Kang rincang kayu langkong*, ngandhut konsonan (k) mula kalebu purwakanthi guru sastra (k). Anane konsonan (k) nguatake ukara ing cuplikan 23) dadi ukara kang endah lan narik kawigaten.

3) Purwakanthi Guru Basa

Purwakanthi Guru Basa (Lumaksita) yaiku purwakanthi kang nunggal basa (tembung). Purwakanthi guru basa akeh ditemoni ing tembang macapat, semana uga ing NRM.

24) Ibu nira pann asahur tangis

mapan dhahat sun trêсна ing putra
kangng **ibu** lara **tangisi**
sang dhiwiku maya muhun
sambat sambat tera mēllas sasi
sapurah **sahur** waspa
gu (?) wung kang muhun
Indrajit datanpa ngucap
têkka mēngga apêtêng rahun ninggali
lumiyat rih ning pura (A. VII. 27)

Ibune banjur nyaur tangis
mapan banget tresnane marang putrane
ibune lara nangisi
sang dewiku samar nangis
sambat-sambat ketara melas banget
indrajit ora ngucap
teka mendhung peteng krasa krasa ninggalake
liwat pura alon-alon

Cuplikan 24) ngandhut purwakanthi guru basa, yaiku arupa anane tembung *ibu*, *asahur*, *sambat* lan *tangis*. Tembang sahur oleh panambang a- dadi tambung asahur. Tembung tangis kang oleh ater-ater -i dadi tembung tangisi. Tembung Tembung *ibu*, *asahur*, *sambat* lan *tangis* kang ditulis oleh sang pindho ing sapada iku kalebu purwakanthi guru basa. Tembung *ibu*, *asahur*, *sambat* lan *tangis* sing sumebar ing pada 27, pupuh 7 tembang Dhandhanggula kasebut mbuktakake yen kaloro pada kasebut nyeritakake ngenani Ibu kang lagi nangis lan sambat minangka buti tresna marang anake kang lagi maju perang.

3. Wujud Dialektika Kasetyaning Satriya Sajroning NRM

Dialektika mujudake trap-trapan awal kang ditindakake kanggo mbangun logika supaya bisa nemtokake makna. Cara kerja metode dialektika filsafat lan sastra kawangun saka *tesis*, *antitesis*, lan *sisntesis*. Ing bab iki, sastra bakal menehi kawigaten marang sawijining pamikiran (ide). Sajroning sastra lan filsafat bisa wae ana antithesis, tegese mbalelo saka kasunyatan lan imajinasi. Lumantar saka tesis (ide) utawa pamawas, anane pamawas sing beda antarane siji lan sijine, lagi bisa

dirantam anane pamawas sing utuh utawa diarani sintasis. Pangrantaman pamawas kasebut diarani dialektika kang tegese ngrembug utawa nliti sawijining ilmu (Endraswara, 2012:74)

Panliten iki nggunakake tintingan Intertekstual amarga cuplikan-cuplikan kang digunakake kanggo mbuktekake anane dialektika iki ora mung dijupuk ing NRM wae. Minangka panyengkuyung kang asipat intertekstual, sumber liyane yaiku Kitab Epos Ramayana anggitane Rajagopalachari, kang wis diterbitake ing basa Indonesia lan buku Wayang Purwa Mawa Carita anggitane S. Padmosoekotjo. Sumber-sumber liya iku digunakake kanggo nyengkuyung lan nguatake anane dialektika paraga Wibisana lan Indrajit. NRM ora nyeritakake crita Ramayana kanthi wutuh. Sumber liyane kanthi crita kang wutuh, dibutuhake kanggo mangerteni kepriye alur lan pamaraga sing sautuhe.

a. Wibisana

Wibisana yaiku adhine Rahwana, raja agung ing kerajaan Alengka. Wibisana nduweni ati sing tulus lan tansah anuhoni dalan darma, dalan uripe para kesatriya. Nalika alengka nandang dahuru, amarga tumindake Rahwana kang nyulik Dewi Sinta, dheweke diadhepake klawan rong pilihan sing dialekstis. Pilihan kasebut yaiku mbelani negarane minangka tanah wutah getihe, utawa mbelani bebener lan merangi kakangane sing tumindak ala, utawa bisa diarani mbela Rama. Kaloro pilihan kasebut ora ana sing alah. Mbelani negara mujudake kuwajibane warga negara, mbelani bebener mujudake kuwajibane saban-saben manungsa.

- 25) Dhadhde nguwu ngowu ajrit
mring paman nira sangng Aryya
mala lali bangsani
liya ing sang wibisana
tan nalah kaya sira
mana munura rahhayu
tansa murung ing kutaman (A. VI. 11)
Dadi ngowah ngowoh wedi
marang pamane sang arya
malah lali marang bangsane
saliyane wibisana
ora bakal kaya dheweke
atine ngono ora ayem
katon sedhik ing kautaman

Gatra katelu lan kapapat kang unine *mala lali bangsani, liya ing sang wibisana*, sing tegese bahasa yen lali ing bangsane dhewe, ora liya iya sang Wibisana. Gatra katelu lan kapapat mbuktekake yen Wibisana luwih milih bangsane wong liya sing dianggep bener tinimbang bangsane dhewe sing dianggep kliru. Tumindake Rahwana minangka raja ing Alengka wis uwal saka dalane kesatriya. Sejatine wibisana ora kepengin

ninggalake bangsane, nanging dheweke luwih milih njejegake bebener lan atine. Wibisana ngrasa sedhik kaya kang kagambarake ing gatra kaenem lan kapitu.

Gatra kaenem lan kapitu kasebut unine *mana munura rahhayu, tansa murung ing kutaman*, kang ngemu teges atine ngono ora slamet, katon sedhik ing kautaman. Wibisana ngrasa sedhik amarga dheweke rumangsa eman ninggalake negarane, tlatah kang nggedhekake ati lan pikire. Ewa semana, dheweke wani ngetukake atine sing tansah mbelani bebener. Miturut Wibisana bebener iku mung siji lan bakal dilabuhi masiya kudu merangi negara lan sedulure dhewe.

- 26) Yin neng bana yudhingngang tanpuli
bara bara wêkassipun lina
mênawah dhadhdi punani
Sita dhadhos mêtagung
antokênna lamun tan puli
nadhyan sih uli ênna
Sita wus pinandung
sidha kindhe kang praja
Puh araning prabu
Wibesana rih Alêngka
Salin jaman Kingerring rat têdhah saking
padhukasilêp barstha (A. VII. 5)
Yen ora ana prajurit ora bakal mbalik
mbasa ngono wekasane lena
menawa dadi pulih
sita dadi piwulangan agung
ora bisa diarep-arep kanggo mbalik
nadyan wis diulihake
sita wis pangkling
sida tetep tresna ing kratone

Gatra sing kacetak miring kasebut nyeritakake yen Wibisana nuturi supaya Alengka genti ratu. Tumindake Wibisana kasebut nduweni tujuwan supaya ratu sing anyar gelem akur marang Sri Rama lan perang bisa kapengngak. Ratu anyar kasebut diajab bisa nylametake Alengka saka perang kang nggegirisi. Senadyan Rama iku manungsa, mula saka iku Wibisana nuturi supaya Alengka ganti ratu supaya Rahwana slamet lan Alengka adoh saka dahuru.

Salaras klawan pamawase Endraswara kang ngandharake yen dialektika filsafat lan sastra kawangun saka *tesis*, *antitesis*, lan *sintesis*. Sajroning bab iki, sastra bakal manehi kawigaten marang sawijining pamikiran (ide). Antitesis tegese mbalelo saka kasunyatan lan *imajinasi*, tesis tegese ide utawa kapenginan, lan sintesis yaiku keputusan kang diasilake dening dialektika. Tesis utawa kapenginan saka Wibisana yaiku mbela bebener, mbelani Rama lan musih negarane dhewe. Sintesis yaiku keputusan saka rong pilihan kang kang asipat dialektis kasebut. Keputusan Wibisana yaiku mbelani

Rama kang dianggep bener lan nglawan negarane dhewe masiya dheweke rumangsa ora tega.

Tumindake sing kaya mangkono iku kosok balene Indrajit, Indrajit setya tuhu nglabuhi negara lan ramane, senadyan tumindake Rahwana iku nglarani atine lan ibune. Minangka pangeran pati, Indrajit nduweni kuwajiban kanggo mbela negara lan njaga katentramane negara.

b. Kasetyane Wibisana Kang Dumunung Sajroning Kitap Epos Ramayana lan Wayang Purwa Mawa Carita

Kasetyan sing dinduweni dening Wibisana iku kaperang dadi loro. Sing kasiji yaiku kasetyane Wibisana marang negarane dhewe. Sing kaloro yaiku kasetyane Wibisana marang bebener. Wibisana seneng marang ulah kapandhita utawa nindakake bab-bab sing ditindakake dening pandhita. Ora nggumun yen Wibisana nduweni ati sing tulus, luhur budine lan tresna marang kadang, nanging sejatine Wibisana luwih tresna marang bebener kaya kang kabukten ing cuplikan ing ngisor iki.

- 27) “Wibisana iku luhur ing budi, panggalihe banget jujur lan adil. Marang para kadang, Wibisana kaduk tresna, nanging menawa ditimbang, panggalihe Wibisana luwih abot marang kaadilan tinimbang marang kadang. Wibisana bisa pisah klawan kadang, nanging ora bisa tinggal keadilan.” (Padmosoekotjo, 1992:56)

Cuplikan ing ndhuwur njlentrehake yen senadyan Wibisana iku tresna banget marang kadange, nanging Wibisana isih luwih nengene kabecikan, bebener, lan keadilan. Rasa tresnane marang kadang iku diwujudake kanthi cara tansah ngelingake Rahwana nalika dheweke nindakake kakliruwan. Rahwana dielingake supaya, bisa dadi raja kang anuhoni dalane dharma lan ora nyimpang saka bebener. Ewa semana, Rahwana ora jawa yen Wibisana iku ngeman marang dulur tuwa. Rahwana isih kukuh ora gelem ngulihake Sinta, sendayan wis akeh pralambang ala ing Alengka.

c. Indrajit

Indrajit nduweni sipat sing marang negara. Indrajit nduweni ati sing tulus lan mujudake anak kanthi pangabekti sing gedhe banget klawan wong tuwane. Indrajit tresna banget klawan ibune lan manut marang ramane minangka raja ing Alengka. Indrajit ngalami bab sing padha klawan Wibisana.

- 28) Kang dhiwata ing tawang prassami
sê kkar urry ayu mawu sungganda
angarummi inggayuni
dhann indrajit satuhu
dherrê s ning dhina punika nê nggi

gummra tangiss ing (naskah rusak) wang sun trisna kang sunu

[lampun] , dhan diwah mambnag alara (A. VII 66)
*Para dewa ing langit padha
nyebar kembang kang ayu lan ngganda
angarumi ing ngarep
kuwajibane indrajit kang satuhu
bedhah ing dina iki yaiku
lumrah tangise (naskah rusak) wong sing
tresna marang anak*

Pada mau nyritakake patine Indrajit nalika perang nglawan Lesamana lan Sri Rama . Gatra kapapat nganti gatra kapitu nyritakake ngenani indrajit kang nindhakake kuwajibane kanthi setya tuhu. Matine ditangisi dening ibune kang tresna banget klawan indrajit. Senadyan indrajit mbelani Rahawan kang wis keweruhan nindhakake tumindhak sing kliru, nanging Indrajit mati pejah minangka kasatriya kang setya tuhu mbelani negarane nganti tumekaning pati. Sansaya nelangsa ibune indrajit ammarga wis ditinggal putra sinara wedi sing paling ditresnani. Saliyane iku , rahwana minangka ratu ing Alengka uga wis diperjaya dening Rama lan Lesamana, saengga nambah-nambahi rasa nelangsa ing atine, piwulangan luhur sing bisa dijupuk saka lelakon kasebut yaiku, sawijining manungsa kudu tansah setya marang negarane. Warga negara wis sapatute mbelani negarane, senadyan negarane iku nindhakake tumindak sing kliru lan nyimpang saka dalan bebener.

Sarujuk klwan Endraswara kang ngandharake yen alektika filsafat lan sastra kawangun saka *tesis*, *antithesis*, lan *sintesis*. Sajroning bab iki, sastra bakal menehi kawigaten marang sawijining pamikiran (ide). Antithesis tegese mbalelo saka kasunyatan lan imajinnasi. Tesis tegese ide utawa kepingin lan sintesis yaiku keputusan kang diasilake dening dialektika. Tesis utawa kepinginan saka indrajit yaiku menging ramane supaya ora nikah karo Dewi sinta supaya ibune ora kuciwa. Antithesis yaiku mbalela negarane, masiya Rahwana arep nikahi Dewi Sinta lan nglarani atine ibune. Sintesis yaiku kaputusan saka rong pilihan kang asipat dialektis kasebut. Kaputusan Indrajit yaiku mbelani negara lan Rahwana minangka raja lan ra,mane , masiya iku ora selaras klawan atine.

d. Kasetyane Indrajit Kang Dumunung Sajroning Kitap Epos Ramayana lan Wayang Purwa Mawa Carita

Rasa pangakbetine Indrajit marang bapake iku gedhe banget dheweke pengin njejegake ramane minangka raja kang nduweni kuwasa lan sekti. Miturut kapitayan ing jaman dhisik , raja bisa diarani sekti yen dheweke nduweni bojo sing akeh. Saya akeh bojone saya sekti raja kasebut. Indrajit kang minangka pangeran pati

iku nduweni kuwajiban kanggo mbiyantu ramane saperlu mikolehi kekarepane. Salah sijine yaiku merjayani Rama supaya Sinta bisa dadi bojone Rahwana. Indrajit bakal mbelani ra, mane nganti direwangi toh nyawa, ora peduli sapa wae ing ngalangi.

29) “Wonten napa kok rama kedah kuwatir? Menawi kula taksih gesang saha wonten ing mriki, ndhampingi rama?” Indrajit matur mangkono. Dheweke ngumpulake prajurit. Indrajit mangkat karo prajurite ing palangan peperangan “(Rajagopalachari, 2012: 465).

Upayane indrajit kanggo njejegake Rahwana minangka retune Alengka pancen akeh. Salah sijine yaiku kanthi awèh piandhel ramane. Indrajit ora kepingin ndeleng ramane nglokro amarga kelangan patihe. Kang sekti mandraguna, apa maneh sawise kumbakarna seda. Nglokroné Rahwana bisa nyebakake musuh gampang kanggo merjaya dheweke lan nguwasani Alengka. Rakyat Alengka mesthi uga bakal kuwatir, wedi yen rajane kalah, menawa Rahwana ketara nglokro lan ora giras kaya biasane.

D. PANUTUP

1. Dudutan

Sawise analisis *Naskah Rama Versi Madura* ditindakake, bisa didudut yen irah-irahan NRM ora katulis nganti cetha. Irah-irahane bisa dimangerteni kanthi njupuk dudutan sawise maca naskah (sumirat). Wektu panulisan lan pangripta naskah uga ora dimangerteni kanthi cetha, amung disebutake yen pangripta yaiku anak salah sawijining Kyai lan Nyai. Struktur NRM nggunakake puitika tembang macapat. Ewa semana, ora kabèh tembang macapat sing digunakake iku trep klawan paugeraning tembang. Ana saperangan tembang kang mlèse saka paugeran.

Tembang sing paling akeh ngalami kaluputan yaiku tembang Dhandhanggula. Tembang Dhandhanggula ngalami kaluputan paling akeh ing pada katelu, yaiku ing bab guru swara. Umume gatra katelu tembang Dhandhanggula dipungkasi klawan vocal /e/, nanging nyatane malah dipungkasi klawan vocal /i/. NRM mujudake naskah tunggal kang kawangun saka 9 pupuh (227 pada).

Lelewaning basa sajroning Naskah RM kang kerep ditemoni awujud Tembung Garba, Tembung Wacahan lan Purwakanthi. Purwakanthi kang dumunung sajroning NRM yaiku purwakanthi guru swara, purwakanthi guru sastra, lan purwakanthi guru basa (lumaksita).

Dialektika kasetyaning satriya sing ana ing NRM yaiku dialektika kasetyane Wibisana lan Indrajit. Wibisana diadhepake marang rong pilihan kang asipat dialektis. Pilihan kasebut yaiku mbelani negarane

minangka tanah wutah getihe, utawa mbelani bebener lan merangi kakangne sing tumindak ala, utawa bisa diarani mbela Rama. Wibisana luwih milih bebener lan kaadilan tinimbang mbelani Rahwana minangka kakange. Indrajit uga diadhepake marang rong pilihan kang asipat dialektis. Pilihan kasebut yaiku mbelani ibune utawa mbelani ramane kanthi cara nglawan Rama. Kanthi tekad sing kuwat, Wibisana kasil merjuwangake pilihane, nanging Indrajit ora kasil merjuwangake pilihane lan nemoni patine ing palagan paperangan.

2. Pamrayoga

Adhedhasar asil panliten marang NRM kang wis diandharake ing bab sadurunge, panliten ngenani lelewaning basa lan dialektika kalebu panliten kang isih arang ditindakake. Panliten iki pancen isih adoh saka kasampurnan, amarga mung diwatesi ing lelewaning basa lan dialektika kasetyaning satriya. Ewa semana, panliten iki diajab bisa menehi sumbang sih tumrap panliten liyane, senadyan panliten iki isih akeh ngalami kaluputan lan kakurangan.

Tumrap para pamaos diajab bisa paring pamikiran anyar nalika ngripta karya anyar, kanthi nлити naskah-naskah tradisi kanggo ngeleluri wujud jing kabudayan Jawa supaya ora muspra.

KAPUSTAKAN

- Arikunto, Suharsini. 1998. *Prosedur Penelitian*. Jakarta: Rineka Cipta
- Achmad, Sri Wintala. 2012. *Wisdom Van Jawa*. Yogyakarta: IN Azna Books
- Baried, Siti Baroroh. 1994. *Pengantar Teori Filologi*. Yogyakarta: Badan Penelitian dan Publikasi Seksi Filologi, Fakultas Sastra, Universitas Gajah Mada
- , 1983. *Pengantar Teori Filologi*. Pusat Pembinaan Dan Pengembangan Bahasa: Jakarta
- Djamaris, Edwar. 2002. *Metode Penelitian Filologi*. Jakarta: CV Manasco
- Endraswara, Suwardi. 2011. *Metodologi Penelitian Sastra, Epistemologi, Model, Teori, Dan Aplikasi*. CAPS: Yogyakarta
- Fitriani. 2012. *Lelewaning Basa Sajroning Suluk Ngibarat (Suntingan Teks Lan Tintingan Stilistika)*. Surabaya: Unesa
- Keraf, Gorys. 2006. *Diksi dan Gaya Bahasa*. Jakarta: PT Gramedia Pustaka
- Moeloeng, Lexy. 2000. *Metode Penelitian*. Jakarta: Rineka Cipta
- Nurdiyantoro, Burhan. 2007. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press
- Padmosoekotjo. 1953. *Ngrengrengan Kasusatran Djawa*. Purworedjo: Hoon So Hin
- , 1992. *Silsilah Wayang Purwa Mawa Carita*. Surabaya: PT. Citra Jaya Murti

- , 1979. *Memetri Basa Jawa Jilid I*.
Surabaya: CV. Citra Jaya
- , 1995. *Memetri Basa Jawa Jilid II*.
Surabaya: CV. Citra Jaya
- , 1982. *Memetri Basa Jawa Jilid III*.
Surabaya: CV. Citra Jaya
- Poerbatjaraka. 1952. *Kapustakan Djawi*. Djakarta:
Djambatan
- Pradopo, Rachmat Djoko. 1994. *Prinsip-Prinsip Kritik
Sastra*. Yogyakarta: Gadjah Mada University
Press
- , 2005. *Pengkajian Puisi.
Analisis Sastra Norma Dan Analisis Strukturak
Dan Semiotik*. Yogyakarta: Gadjah Mada
University Press
- Purnomo, Bambang. 2007. *Filologi dan Studi sastra
lama*. Surabaya: Penerbit Bintang
- , 2011. *Kesastraan Jawa
Pesisiran*. Surabaya: Penerbit Bintang
- Ratna, Nyoman Kutha. 2009. *Stilistika Kajian Puitika
Bahasa, Sastra, dan Budaya*. Yogyakarta:
Pustaka Pelajar
- , 2010. *Teori, Metode, dan
Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka
Pelajar.
- Robson, S. O. 1994. *Prinsip-Prinsip Filologi Indonesia*.
Jakarta : Pusat Pembinaan Dan Pengembangan
Bahasa
- Saputra, Karsono. 2008. *Pengantar Filologi Jawa*.
Jakarta: Wedatama Widya Sastra
- Sayekti, Puput Ragil. 2011. *Serat Yusup Seratane
Kertosari (Tintingan Wujud lan Rerengganing
Basa*. Surabaya: Unesa
- Sudardi, Bani. 2003. *Penggarapan Naskah*. Surakarta :
Balai Penerbit Sastra Indonesia, Fakultas Sastra.
Universitas Sebelas Maret
- Sunvikasari, Diana. 2003. *Bentuk dan Bahasa dalam
Naskah Suluk Wali*. Surabaya: Unesa
- Surana. 2007. *Fonetik Fonologi*. Surabaya: Abi Penau
- Suryani, Elis. 2012. *Filologi*. Bogor : Ghalia Indonesia
- Zulaeha, Ida. 2010. *Dialektologi. Dialek Geografi Dan
Dialek Sosial*. Semarang: Graha Ilmu

KAMUS

- Winter, C.F dan Ranggawarsita. 2000. *Kamus Kawi-
Jawa*. Yogyakarta: Gadjah Mada University
Press
- Poerwadarminta. 1937. *Baoesastra Djawi*. Tokyo: Belum
diterbitkan